

Murtazâ Mutahharî, "el-Kelâm I", *Dâ'iretü'l-ma'â-rifî'l-İslâmiyyeti's-Şî'iyye* (haz. Hasan el-Emîn), Beyrut 1422/2002, XIX, 356-378; M. Ca'fer Şem-seddin, "el-Kelâm II", a.e., XIX, 378-382; Abdül-cebbâr er-Rifâî, "Neş'etü 'ilmi'l-ke'lâm 'inde's-Şî'a", a.e., XIX, 382-386; M. Rızâ el-Ca'ferî, "'il-mü'l-ke'lâmî's-Şî'î", a.e., XIX, 386-431; Ahmed Sâmih Ali, "'ilmü'l-ke'lâm 'inde's-Şî'a", a.e., XIX, 431-480.

İLYAS ÜZÜM

Değerlendirme. Mutedil Şîa'nın Hz. Ali ve evlâdıyla ilgili olarak nas, vasîlik, mâsumiyet gibi nazariyeleri, gâlibî fırkaların imamlara ilâhîlik isnadı, tenâsüh, şer'î hükümlerin ilgası gibi aşırı anlayışları ve genellikle Şîa doktrini tarih boyunca geniş biçimde değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu çerçevede nas ve vasiyet düşüncesinin İslâm toplumuna Abdullah b. Sebe vasiyetiyle girdiği, özellikle bazı gâlibî fırkalarda Hz. Ali'ye yahut imamlara ulûhiyyet nisbet edilmesi gibi hususların Hıristiyanlık'ta paralellikler arzettiği ileri sürülmüştür (Goldziher, s. 215; Ahmed Emîn, s. 276). Bir başka anlayışa göre Araplar'ın hürriyete meyilli mizaçlarına karşılık Farslar'ın hükümdarlığa ve bunun verasetle intikaline alışkın olup halifenin seçimle iş başına geleceğini düşünmemeleri, Ehl-i beyt'e muhabbet göstererek Hz. Ali'nin muhaliflerinden gördüğü muameleye karşı çıkmaları, Hüseyin b. Ali'nin İran Hükümdarı Yezdicer'din kızıyla evlenmesi dolayısıyla onun neslini eski hükümdarlarının vârisleri gibi kabul etmeleri, Selmân-ı Fârisî gibi ilk Şîi sempatizanlarının İran asıllı olması vb. hususlar Şîiliğin Fars kültüründen etkilenmesine yol açmıştır (Makrîzî, II, 362; Wellhausen, s. 168, 170). Ayrıca tarihten gelen bağlara dayanarak gâlibî fırkalardaki bâtnî te'vil anlayışı, Allah'a cismanî özellikler atfedilmesi, bedâ, rec'at ve vasiyet gibi fikirlerin Yahudilik'ten, hulûl nazariyesinin Hıristiyanlık'tan, tenâsühün eski Hint dinlerinden, diğer aşırı anlayışların Zerdüştilik, Maniheizm ve Mecûsîlik gibi kadîm İran dinlerinden intikal ettiği belirtilmiştir (Fethî Muhammed ez-Zağbî, s. 395, 500-502, 584-586, 608, 684).

İsmâiliyye başta olmak üzere bâtnî-gâlibî fırkalar tarih boyunca Sünnî, Mu'tezilî ve mutedil Şîi âlimleri tarafından İslâm dışı siyasî güçlere ve kültürlere bağlı biçimde ortaya çıkan hareketler çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu fırkaların Allah'ın hiçbir sıfatla nitelendirilemeyeceğini ileri sürmesi, imamları peygamberlerden üstün görüp ilâhlaştırması, cennet ve cehennem bu dünyada olduğu iddiasıyla âhireti inkâr etmesi ve indî te'villerle İslâm'ın te-

mel hükümlerini fiilen ortadan kaldırması gibi düşünce ve eylemlerinin Kur'an'ın ortaya koyduğu ve Hz. Peygamber'in tebliğ ettiği dinle ilgisinin bulunmadığı ifade edilmiştir (meselâ bk. Gazzâlî, s. 37-54, 57-72).

Zeydiyye, aralarındaki fikrî yakınlıktan dolayı Mu'tezile tarafından olumlu değerlendirilirken imâmet anlayışı itibarıyla İsnâaşeriyye'nin eleştirilerine mâruz kalmış, Ehl-i sünnet âlimlerince kelâm bakımından Mu'tezile'ye yöneltilen tenkitlere muhatap olmakla birlikte kendilerine en yakın fırka olarak görülmüştür. Zeyd b. Ali'nin itikadî konularda Vâsîl b. Atâ'dan etkilendiğine, fıkıhî Ebû Hanîfe ile birlikte okuduğuna ve Zeydî âlimlerinden Şevkânî'nin Selef yöntemine çok yakın bulduğuna dikkat çekilerek Zeydiyye, Şîa dışındaki gruplara açılmaya en yakın mezhep şeklinde değerlendirilmiş (Ahmed Subhî, s. 578). Ehl-i beyt sevgisinin mutedil şekilde Zeydiyye'de gerçekleştiği belirtilip Zeydîler'in ilk halifelerin meşruiyetini benimsemeleri ve ashaba dil uzatmamaları bakımından Ehl-i sünnet'le paralel konumda buldukları söylenmiştir (Topaloğlu, *Kelâm İlmî-Giriş*, s. 248-249).

Câhiz, bütün Şîa'yı temsil eden İsnâaşeriyye'nin Hz. Ali'nin ümmetin en üstünü, dolayısıyla imâmete en lâyık kişi olduğu fikrini ve bu konuda ileri sürdüğü delilleri eleştiren bir kitap yazmış, Hz. Ebû Bekir'in Ali'den daha üstün olduğunu savunmuştur (el-*Osmâniyye*, s. 44-95, 122-128, 130-133). Ehl-i sünnet âlimleri Şîa'nın temel görüşlerini Kur'an-ı Kerim, sahih sünnet, akıl ve tarihî gerçekler açısından ele alıp tenkide tâbi tutmuştur. Bu âlimlerin eleştirilerini şöylece özetlemek mümkündür: **a)** İmâmet imanının esaslarından değildir. Kur'an'da inanç konularına temas eden âyetlerin hiçbirinde bu yönde kesin bir açıklama yer almadığı gibi âhirette kurtuluşu erecek kimselerin özelliklerinin zikredildiği âyetlerde de imâmete atıf yapılmamıştır. **b)** İmâmet nübüvvetin devamı da değildir; zira Kur'an'da, "Bugün dininizi ikmal ettim, size verdiğim nimetimi tamamladım ..." (el-Mâide 5/3) meâlindeki âyette Resûl-i Ekrem'le birlikte İslâmî teşriin sona erdiği açıkça belirtilmiştir. **c)** İmâmet ilâhî nas ve tayinle olmayıp toplumun tercihine bırakılmıştır, toplum da tarihte görüldüğü gibi şartlara uygun bir yol izlemiştir. Esasen Hz. Ali'nin imâmeti hakkında nas olarak ileri sürülen âyetlerin hiçbirinde açık bir beyan bulunmamaktadır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra değişik halife adaylarının ortaya çıkması, as-

habın Ebû Bekir'e biat etmesi, Ali'nin kendisine biat edilmesine yönelik herhangi bir nas ortaya koymaması, ayrıca kendisinin ilk üç halifeye biat etmesi Şîa'nın nas iddiasını geçersiz kılmaktadır. **d)** İmamlar fazilet sahibi şahsiyetler olmakla birlikte kendilerine ismet sıfatı nisbet edilemez. Onlar peygamberler gibi mâsum olsaydı meselâ ortaya çıkan ihtilâflarda Resûlullah'ın hakem kabul edilmesini emreden âyette (en-Nisâ 4/65) imamlardan da söz edilmesi gerekirdi. Diğer taraftan Şîa'nın bu konuda delil konumunda ileri sürdüğü tathîr (mânevî arındırma) âyetinin (el-Ahzâb 33/33) kapsamı farklı olduğu gibi tathîr kelimesi başka âyetlerde müminler için de kullanılmıştır (et-Tevbe 9/103). **e)** İmâmet nazariyesi tarihî gerçekler bakımından büyük boşluklar taşımaktadır. Hz. Ali, Muâviye ile anlaşış hilâfet hakkını ona devrettiği döneme kadar Hasan ve henüz işin başında şehid edilen Hüseyin dışında hiçbir imam fiilen yönetimde bulunmamış, dokuzuncu imam Muhammed el-Cevâd et-Taki yedi yaşında iken imam kabul edilmiş, on ikinci imam on bir asır boyunca gaybette olduğu için fırkanın imama yüklediği fonksiyonlar ortada kalmıştır. **f)** Kur'an-ı Kerim'in yalnız mâsum imamların rivayetleriyle anlaşılacağı ve Kur'an'da eksiklik bulunduğu gibi iddialar her şeyden önce Kur'an'ın beyanlarına uymamaktadır. Zira çeşitli âyetlerde bütün insanlara hitap edilerek kendilerinden Kur'an'ı anlamaları istenmiş, ayrıca Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğine ve O'nun tarafından korunacağına vurgu yapılmıştır (el-Hicr 15/9). **g)** Sahâbîler bizzat Hz. Peygamber tarafından eğitilmiş örnek bir nesildir. Kur'an'da birçok âyette hem muhacirler hem ensar övülmüştür (meselâ bk. el-Enfâl 8/72; et-Tevbe 9/100; el-Feth 48/18; el-Haşr 59/8-10). Ebû Zer el-Gıfârî, Amâr b. Yâsir, Mikdâd b. Esved ve Selmân-ı Fârisî gibi birkaç sahâbî dışında kalan ashaba dil uzatılması Kur'an'ın işaret edilen âyetlerine aykırıdır. **h)** İmâmet çevresinde ortaya çıkan bedâ, takyye ve rec'at gibi anlayışlar tashihe muhtaçtır. Bedâ Allah'ın ilminin ezeli ve mutlak oluşuyla çelişir. Dinde özel durumlarda ikrah (zorlama) ve ihtiyatın yeri olmakla birlikte takyyenin iman temeline oturtularak kabul edilmesi İslâm ahlâkının doğruluk prensibiyle bağdaşmaz (Zehebî, s. 318-495; Teftâzânî, V, 232-320; Âlûsî, s. 138-208; Yavuz, s. 667-687). Diğer taraftan geleneği sorgulayan çağdaş Şîi âlimlerinden Mûsâ el-Mûsevî inanç konularından ilk halifelere ve ashaba dil uzatma, takyye, gaybet, rec'at; fi-

kıh konularından müt'a, belli namazların sürekli biçimde cem'i, namazda Kerbelâ toprağından yapılan mühür üzerine secde edilmesi, gaybette cuma namazının farziyetinin düşmesi gibi hususların ilk dönem Şiiliğinde mevcut olmadığını ifade etmektedir (eş-Şî'a ve't-taşıh, s. 9-151). On dört asırlık İslâm tarihi boyunca müslümanların çoğunluğu tarafından çeşitli devletlerin kurulduğuna, fetihlerin yapıldığına, irşad faaliyetlerinin gerçekleştirildiğine ve medeniyetlerin geliştirildiğine dikkat çekilerek bunların temelini haksız hilâfet, gasp ve zulme dayandırmanın nas ve tarih bakımından kabul edilebilir olmadığı belirtilmektedir (Topaloğlu, *Emâli Şerhi*, s. 82-83).

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Ösmâniyye* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1374/1955, s. 44-95, 122-128, 130-133; Gazzâlî, *Feđâ'ihu'l-Bâ'tıniyye* (nşr. Abdurrahman Bedevî), Beyrut 1383/1964, s. 37-54, 57-72; Zehebî, *el-Müntekâ min Münhâci'l-i'tidâl* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Riyad 1413, s. 318-495; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd* (nşr. Abdurrahman Umeyre), Beyrut 1409/1989, V, 232-320; Makrîzî, *el-Hıta*, II, 362; Mahmûd Sükrî el-Âlûsî, *Muhtasarü't-Tuhfeti'l-İsnâ'aşeriyye* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1387, s. 138-208, 297; I. Goldzîher, *el-Akîde ve's-Şer'îa fi'l-İslâm* (trc. M. Yusuf Mûsâ d.ğr.), Kahire, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), s. 215; Ahmed Emin, *Fecrül-İslâm*, Kahire 1969, s. 266-276; J. Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şî'a* (trc. Abdurrahman Bedevî), Küveyt 1978, s. 112, 168, 170; İrfan Abdülhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akaid Esasları* (trc. M. Saim Yeprem), İstanbul 1981, s. 16, 22-24, 50-54, 109-120; Ahmed Mahmûd Subhî, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1404/1984, s. 578; M. Momen, *An Introduction to Shi'i Islam*, London 1985, tür.yer.; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1985, s. 248-261; a.mlf., *Emâli Şerhi*, İstanbul 2008, s. 79-84; Mûsâ el-Müsevî, *eş-Şî'a ve't-taşıh*, [baskı yeri yok] 1408/1988, s. 9-151; Fethî Muhammed ez-Zağbî, *Gülâtü's-Şî'a*, Mekke 1409/1988, s. 395, 500-502, 584-586, 608, 684; Yusuf Şevki Yavuz, "İmamiyye'nin Usûlü'd-dîn'e İlişkin Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *Millîterası Tarih ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu*, İstanbul 1993, s. 667-687; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İzmir 2004, s. 113-198.

MUSTAFA ÖZ

Literatür. Hz. Ali ve evlâdına yönelik siyasi taraftarlık şeklinde ortaya çıkıp kısa zamanda bir mezhep durumuna gelen, ardından birtakım gruplara ayrılmak suretiyle farklı coğrafyalara yayılan Şîa genel İslâm tarihi ve İslâm mezhepleri tarihi kaynaklarında ele alınmış, bizzat fırka mensupları kendi inanç ve düşüncelerini anlatmak üzere çok sayıda eser telif etmiş, karşılıklı reddiyeler yazılmış, Şîa üzerine modern dönemde müslüman müellifler ve şarkiyatçılar tarafından çalışmalar

yapılmış, böylece geniş bir literatür meydana gelmiştir. Şîa'nın ortaya çıkışıyla ilgili olarak Ya'kûbî'nin *Târîhi*'i, Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'ü, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-zeheb*'i, kısmen sonraki gelişimlere ışık tutan İzzeddin İbnü'l-Esrî'nin *el-Kâmil fi't-târîhi*'i ile İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si başvuru eserleridir. Kerbelâ Vak'ası'nın ardından ortaya çıkan Tenvâbîn hareketi, ilk Şîi fırkası sayılan Keysâniyye-Muhtâriyye'nin doğmasına yol açan Muhtâr es-Sekaffî'nin faaliyetleriyle Emevîler'in son dönemlerinde gerçekleşen Zeyd b. Ali ve Abdullah b. Muâviye'nin isyanları adı geçen eserlerde uzun rivayetlerle anlatılmıştır. Diğer taraftan başta Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin olmak üzere imam kabul edilen şahıslar İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı ve Belâzürî'nin *Ensâbü'l-eşrâf*'ı gibi eserlerde ele alınmış, geç dönem tarihçileri de önceki kaynaklarda yer alan bilgileri tekrarlamıştır.

Mezhepler tarihi ve makâlât türü eserler Şîa'nın kollarına ve belli ölçüde doktrinlerine ağırlık vermiştir. Bu türün en önemli teliflerinden sayılan Ebû'l-Hasan el-Eş'ârî'nin *Mağâlâtü'l-İslâmiyyin*'inde (I, 66-166). Şîa mezhebi Gâliyye, Râfıza ve Zeydiyye şeklinde üç gruba ayrılmış, her grup tâli kollarıyla belirtilmiş ve temel görüşleri yargılayıcı bir tutum sergilenmeden nakledilmiştir. Buna karşılık Ebû'l-Hüseyin el-Malatî'nin eserinde Şîa dalâlet ehli diye nitelendirilmiş, bazı aşırı görüşler İmamiyye'ye nisbet edilerek imâmetle ilgili fikirlerin reddine yönelik açıklamalar yapılmıştır (*et-Tenbih ve'r-red*, s. 18-35). Abdülkâhir el-Bağdâdî ayrı bir grup içinde değerlendirdiği Gâliyye dışındaki Şîa'yı Zeydiyye, Keysâniyye ve İmamiyye olarak ele alıp bunlardan doğan tâli grupları itikadî ve siyasi görüşleriyle birlikte yer yer tarafsızlığını koruyamadan anlatırken (*el-Fark*, s. 29-72) aynı dönemde yaşayan İbn Hazm'ın eserinde mutedil Şîa'nın reddettiği Gâliyye'ye ait birtakım görüşler onlara izâfe edilerek aktarılmıştır (*el-Faşl*, IV, 177-188). Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'inde (I, 144-207), diğer eserlerde olduğu gibi grupların ortaya çıkışı ve gelişimiyle ilgili sosyokültürel arka plan ihmal edilmekle birlikte hem sağlıklı gruplandırmalar ortaya konmuş, hem de bunların görüşleri olabildiğince doğru nakledilmiştir. Bu tür içinde Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şî'a*'sı ile Ebû Halef Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin *el-Makâlât ve'l-fırağ*'ını da anmak gerekir. Birbirine çok benzeyen bu iki eserde, birinci imamdan on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar ortaya

çıkan Şîi gruplarına ve bunların görüşlerine dair önemli bilgiler verilmiştir (makâlât türü kaynaklarda Şîa hakkında yer alan bilgiler ve değerlendirilmesi için bk. Eissentein, s. 1-9). Şîa'ya dair asıl literatür bizzat fırka mensuplarının kaleme aldığı eserlerden oluşmuştur. Ancak Keysâniyye-Muhtâriyye gibi zamanla tarih sahnesinden çekilen ve eserleri bugüne ulaşmayan fırkalarla ilgili bilgiler tarih kaynaklarında ve makâlât türü çalışmalarda bulunanlarla sınırlı kalmıştır.

Günümüze kadar varlığını sürdüren firkalardan Zeydiyye zengin bir literatür ortaya koymuştur. Büyük çoğunluğu yazma halinde olan bu eserlerin bir kısmı bizzat imamlar tarafından telif edilmiştir (bu telifler için bk. Ahmed Mahmûd Subhî, s. 587-598). Abdullah el-Habeşî, Yemen'le ve kısmen aynı coğrafyadaki diğer mezheplerle ilgili çalışmasında Zeydî literatürüne geniş yer ayırmıştır (*Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988). Ahmed el-Hüseyinî, Yemen'den başka Taberistan ve Deylem bölgesini de dikkate alarak başlangıçtan günümüze kadar gelen süreçte 3346 Zeydî esere yer vermiş (*Mü'ellefâtü'z-Zeydiyye*, I-III, Kum 1413), Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîz de aynı süre içinde eser telif eden 1246 Zeydî âlimini tanıtmıştır (*A'lâmü'l-mü'ellifine'z-Zeydiyye*, Amman 1420/1999). Öte yandan fırkaya ait yazma eserler 1930-1950 yıllarında tahkik edilerek yayımlanmaya başlanmış, bir duraklamanın ardından 1980'lerden itibaren neşir faaliyeti yeniden hız kazanmış (Abdullah b. Muhammed, s. 144-147), bu çerçevede Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen *el-Mecmû'û* (nşr. E. Griffini, Milano 1919) *Müsnedü'l-İmâm Zeyd* adıyla tekrar neşredilmiştir (nşr. Abdülazîz el-Bağdâdî, Beyrut 1401/1981). Fırkanın ikinci kurucusu kabul edilen Kâsım er-Ressî ve torunu Hâdî İlelhak Yahyâ b. Hüseyin'in kelâm konularına ilişkin çalışmaları (*Resâ'ilü'l-âdl ve't-tevhîd*, nşr. Muhammed Amâre, I-II, Kahire 1971) ile Abdullah b. Hamza el-Mansûr-Billâh (ö. 614/1217) dönemine kadar Zeydî imamlarının biyografilerini içeren Kadî Humeyd b. Ahmed el-Mahallî'nin *el-Hadâ'iku'l-verdiyye*'si (I-II, tıpkı basım, baskı yeri yok, Dârü Üsâme, ts.) yayımlanmıştır.

İsmâliyye sırfî karakterine rağmen geniş sayılabilecek bir literatüre sahip olmuş, fırkanın müellifleri çoğu Arapça ve Farşça, kısmen de Gucerâtî gibi mahallî dillerde çok sayıda eser yazmıştır. Bunlar daha çok bâtinî te'villere dayalı felsefi,